

Ἱστορικά - Ἐθνικά

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἡ Ἱστορία τῶν προγόνων
μέσα στις Κοινότητες καὶ Συντεχνίες τῶν Ἑλλήνων

Κυοφόρησαν τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821*

Ἡ πίστη στὴν Ἁγία Τριάδα τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς κοινότητας τῶν Προσώπων καὶ ἡ ἐνδοξη ἱστορία τῶν προγόνων τῆς ἀρχαιότητας, ἀλλὰ καὶ ἡ μακρὰ ἀγωνη πάλη τῆς Ρωμανίας γιὰ τὴν Ἐλευθερία καὶ τὴν Ὁρθοδοξία – τὸν Σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐνίσχυαν τὴν ἐλπίδα τῶν ὑποδούλων καὶ τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Γένους καὶ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν Μωαμεθανῶν γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς Ὁμοσπονδίας Κοινοτήτων.

Λόγω ὅμως τῶν κρίσιμων ἐξελίξεων τοῦ ἐπαναστατικοῦ Ἀγῶνα τοῦ 1821, οἱ Ξένες Δυνάμεις ἐπέβαλαν ἓνα ἄλλο συγκεντρωτικὸ καθεστῶς.

Στὸ παρὸν ἀφιέρωμα δημοσιεύουμε μία ἐκλογή ἐξαιρετικῶν κειμένων ἀπὸ τὶς Πηγές τῆς ἱστορίας μας τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νεώτερα ἔργα αὐτογνωσίας, ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐλπίδα τῆς λαϊκῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἡγετῶν καὶ δασκάλων τοῦ Γένους.

Ὅλοι αὐτοὶ πίστευαν στὴν ἀλληλεγγύη τῶν Χριστιανῶν στὰ Κοινὰ τους καὶ στὸ ἐλπιδοφόρο μήνυμα, ποὺ ἐμπνέει ἡ Ἁγία Τριάδα, ἡ πηγή τῆς ἐνότητας, καὶ τῆς Κοινότητας καὶ ἡ ἐμπνεύστρια τοῦ συνεταιριστικοῦ πνεύματος, τοῦ «ΕΜΕΙΣ».

* * *

Περιεχόμενα

- A) Ἐλπίδες καὶ Μνήμες μετὰ τὴν Ἄλωση.
- B) Κοινότητες - Συντεχνίες - Ἐνορίες.
- Γ) Φῶς Πίστεως καὶ Παιδείας πρὶν τὴν Ἐπανάσταση.
- Δ) Γιὰ τὴν Ἐλευθερία καὶ τὴν Δικαιοσύνη.
- Ε) Στὴν Λατρεία: ὕμνοι καὶ λόγοι καρτερίας καὶ ἐλευθερίας ἀκουόμενοι ἀπὸ τοὺς ὑπόδουλους.
- ς) Οἱ Ἀρχιερεῖς καὶ τὸ Εἰκοσιένα (1821).

* * *

A) Ἐλπίδες καὶ Μνήμες μετὰ τὴν Ἄλωση 15ος αἰώνας

«Ἑλλήνων παῖδες... ἐς αὐθις (πάλι)...
ὡς κράτιστα πολιτεύοιντο»

«**Ἡ φωνὴ** τῶν (προσφύγων) Ἑλλήνων βέβαια σκορπίστηκε μὲ πολλοὺς τρόπους ἀνὰ τὴν οἰκουμένη... ὅμως ἡ δόξα... (θὰ εἶναι) μεγαλύτερη στὸ μέλλον, ὅταν βέβαια... ἡ νέα γενιὰ (παῖδες) τῶν Ἑλλήνων, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις τοὺς συνασπιστοῦν, θὰ πολιτευθοῦν μεταξύ τους μὲ τὸν πιὸ πρόθυμο τρόπο καί, ἔναντι τῶν ξένων μὲ τὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ γενναιότητα».

Λαόνικος Χαλκοκονδύλης
Ἱστορικὸς τῆς Ἄλωσης¹

* * *

«Τὸ Γένος... ἀναρρωθήσεται»

«**Συνεπῶς**, ἂν πρόκειται στὸ μέλλον τὸ δυστυχισμένο Γένος μας νὰ ἀντικρούσει τὸν ἥλιο νὰ τοὺς φωτίζει μὲ ἐλπίδες εὐτυχίας (ἐλευθερίας), πρέπει καὶ πάλι ἀπὸ ἐμᾶς τοὺς ἱερωμένους καὶ τοὺς μοναχοὺς νὰ ἀνατείλει, ἐφόσον ἀναλάβουμε μὲ σθένος τὸ ξεκίνημα τῆς πνευματικῆς υγείας καὶ μὲ πολλὴ φροντίδα μιὰ τέτοια ἀπόφαση.

Καὶ ἔχω ἔντονη τὴν ἐλπίδα, μὲ ἐμπιστο-

σύνη στή φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὅλο τὸ Γένος μας μὲ κάθε τρόπο θὰ ξαναποκτήσει τὶς δυνάμεις του...

Τώρα καθημερινὰ σηκώνουμε ἰσχυρὴ κραυγὴ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἔθνους μας πρὸς ἐκεῖνον ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς τὶς δώσει.

“**Π**οιὸς δὲν θὰ ὁμολογήσει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔγιναν οἱ καλύτεροι ὅλων τῶν ἀνθρώπων;”».

Πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος
(1405-1472)²

* * *

«**Ἄνθει καὶ φέρει κι ἄλλο...**»

«**Μοιρολογοῦν** τὰ ἐκκλησιάς, κλαῖγνε τὰ μοναστήρια κι Ἀἰ-Γιάννης ὁ Χρυσόστομον κλαίει, δερνοκοπισκᾶται.

- “**Μ**ὴν κλαῖς, μὴ κλαῖς, Ἀἰ-Γιάννε μου, καὶ δερνοκοπισκᾶσαι, ἢ Ρωμανία ἂν πέρασεν, ἄνθει καὶ φέρει κι ἄλλο”».

Δημοτικὸ Πόντου³

* * *

Ἀγώνας γιὰ τὸ «**Ἑλληνικὸ Γένος**»

«**Σ**τὸν Παναγιώτατο ἀρχιερέα Διονύσιο Πατριάρχη... ποὺ προστατεύει τὸ Ἑλληνικὸ Γένος Ἀντώνης ὁ Ἐπαρχος...

Μπορεῖς νὰ καλέσεις νὰ πάρεις δασκάλους· νὰ χορηγήσεις βιβλία καὶ θὰ τὰ ἔχεις ἔτοιμα, ἐφόσον θέλεις καὶ ὁ Θεὸς... θὰ ξαναευτυχίσει τὸ γένος μας...

Γιὰ ὅλο τὸ χριστιανικὸ λαὸ (θὰ δοθοῦν) οἱ βίοι τῶν Ἁγίων καὶ τὰ ἐγκώμιά τους».

Ἐπαρχος Ἀντώνιος (1491-1551),
Κερκυραῖος στὴν Ἰταλία⁴

* * *

«**Θεῖος ζῆλος μὲ ἐκίνησε νὰ βοηθήσω τὸ Γένος μας**»

«**Π**ρόεπον καὶ δίκαιον κατὰ ἀλήθειαν ἦταν, ἀδελφοὶ καὶ τέκνα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, νὰ μὴν ἔλθῃ τὸ Γένος μας τὸ ἐπαινετὸν εἰς τόσῃ ἀμάθειαν καὶ στέρησιν τῆς σοφίας, ὅτι νὰ χάσῃ σχεδὸν καὶ τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν...

Καὶ διὰ τοῦτο ὁ θεῖος ζῆλος μὲ ἐκίνησε νὰ βοηθήσω τὸ Γέ-

νος μας κατὰ τὴν μικρὰν μου δύναμιν, ἀφήνοντας ἐγγράφως εἰς φράσιν ἀπλὴν διὰ τοὺς ἀπλοὺς...».

Πατριάρχης Μάξιμος Γ' ὁ Πελοποννήσιος
(1477-1481, 1488)⁵

* * *

«Διὰ τὴν... δουλοσύνην τό... Γένος ἐξέπεσεν»

«**Θεοφιλέστατε** δέσποτα... λόγω τῆς πικροτάτης δουλείας τὸ γένος μας παρήκμασε...

Θέλησα πολλές φορές νὰ συζητήσω τὸ πρᾶγμα μὲ σοφοὺς καὶ μορφωμένους... λείψανα τῆς ἀθλίας καὶ δυστυχισμένης Ἑλλάδος, πῶς θὰ μπορούσε νὰ διορθωθεῖ αὐτὴ ἢ ἀσθένεια τῆς ἀπαιδευσίας...».

Νικόλαος Σοφιανὸς (1500;-1555)⁶

* * *

«Ἄνεσιν ἐλευθερίας... τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων»

«**Ἦ** πῶς κατήντησε τὸ Γένος τῶν Ἑλλήνων... πῶς τώρα ξεπέσατε στὴ σκλαβιά τῶν Τούρκων;

Δέσποτα δὲν μᾶς δίνεις τὴν ἀνακούφιση τῆς ἐλευθερίας;».

Μητροπολίτης Μυρῶν Ματθαῖος
(16ος-17ος αἰ.)⁷

* * *

«Οἱ πατέρες ἐφώτισαν τὴν οἰκουμένην, τὴν Ὁρθοδοξίαν τῆς Χριστοῦ πίστεως»

«**Ἐ**σεῖς εἴσθε τὸ Γένος ἐκεῖνο τῶν Ρωμαίων ποὺ περιφρονοῦν, τὸ γένος ποὺ κυρίευσε ὅλη τὴν οἰκουμένην...

Ἐσεῖς εἴσθε ἐκεῖνοι, ποὺ οἱ πατέρες σας φώτισαν τὴν οἰκουμένη μὲ τὴν Ὁρθοδοξία τῆς Χριστιανικῆς πίστεως...

Κλαίω καὶ ἐγὼ τὴν συμφορὰν τοῦ Γένους μας...

Πλὴν νὰ μὴν ἀπελπιστοῦμε τελείως...».

Μελέτιος Πηγᾶς (1549-1601)
Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας⁸

* * *

Ἐνθυμήσου πὼς εἰς τὴν Ἑλλάδα πρότερον, παρὰ εἰς ἄλλον τόπον, ἔλαμψε τὸ ζωηφόρον φῶς τῆς ἀληθινῆς πίστεως· τὸ Ἑλληνικὸν Γένος... ἐδέχθη τὸ θεῖον Εὐαγγέλιον... ἀντεστάθη τῶν τυράννων...

Τοῦτο ἔδωσεν εἰς τὸν κόσμον τοὺς Διδασκάλους, οἱ ὅποιοι μὲ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας τῶν ἐφώτισαν τὰς ἡμαυρωμένας διανοίας τῶν ἀνθρώπων...

Ἄς σὲ παρακινήσωσιν αἱ φωναὶ καὶ αἱ παρακλήσεις τῶν Ἁγίων σου, ὅπου ἀκαταπαύστως φωνάζουσιν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς τρισαθλίου Ἑλλάδος... καὶ δείχνοντάς Σου τὴν σκληροτάτην τυραννίδα τῶν ἀθέων Ἀγαρηνῶν, ἐλπίζουσιν ἀπὸ τὴν ἄκραν Σου εὐσπλαγχνίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους τὴν ἀπολύτρωσιν».

Ἡλίας Μηλιάτης (1669-1714)¹¹

* * *

Β) Κοινότητες - Συντεχνίες - Ἐνορίες

Συντεχνίες, συνεταιρισμοὶ καὶ Ἐκκλησιαστικὲς Κοινότητες

Μελένικου: Καταστατικὸ Κοινοῦ (1813):

- «Ἐπίτροποι τοῦ Κοινοῦ... καὶ τρεῖς ἔφοροι ἐκ τῶν «προκρίτων πολιτῶν» κυβερνοῦν.

- Εἰς «κοινὴν συνέλευσιν τῶν ἐγκατοίκων ἀπάντων» τοῦ Μελενίκου, προ-εδρεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου Δεσπότη Μελενίκου Ἀνθίμου, ἀναγράφονται συμμετέχοντα καὶ ἐξ ἐσνάφια (συντεχνίες)...

- «Ἐξασφαλίζοντο εἰς τὸ Μελένικον αἱ ἀναγκαῖαι προϋποθέσεις, ὥστε... νὰ οἰκονομῶνται αἱ χρεῖαι τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ ἁγίων τοῦ Θεοῦ ἐκκλησιῶν, νὰ διατηρῶνται δύο παντοτινὰ σχολεῖα, ἐν δηλαδὴ κοινὸν καὶ ἐν Ἑλληνικόν, καὶ νὰ βοηθῶνται ὅσο τὸ δυνατόν ἐν ἀνάγκῃ καὶ οἱ ἐνδεεῖς καὶ πτωχοὶ ἀδελφοί»¹².

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης.

* * *

Συντροφιά και ἀδελφότητα Ἀμπελακίων (1789)

«**Συμφωνητικὸν** γράμμα... «εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν τῶν ἀποφασισθέντων» ἐπιβεβαιοῦται παρὰ τοῦ πανιερωτάτου Δεσπότη Διονυσίου, τοῦ Πλαταμῶνος ἐκτὸς τῶν ὑπογραφῶν τῶν συντρόφων τοῦ συνεταιρισμοῦ.

Γεώργιος Καραϊσκάκης.

Αἱ ἀποφάσεις «τῶν εὐρισκομένων πραγματευτῶν καὶ τεχνιτῶν νημάτων τῆς πολιτείας ταύτης Ἀμπελακίων» ἀφοροῦν εἰς τὸ νὰ ἀνακινήσουν καὶ ἀνασυγκροτήσουν κοινὴν τὴν «συντροφίαν καὶ ἀδελφότητα, ἀνακαλοῦντες τὰ ἀρχαῖα ἥθη των» καὶ δεύτερον ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πνεύματος τῶν συνελθόντων μαρτυροῦν βαθεῖαν τὴν θρησκευτικὴν των πίστιν. «**Σὺν τῷ Ἁγίῳ Θεῷ**» ἄρχεται τὸ συμφωνητικόν. «**Καὶ οἱ εὐαγγελικοὶ νόμοι καὶ οἱ ἠθικοὶ δεσμοὶ μας παρασταίνουσι τὸ στέρεον καὶ ἀκράδαντον τῆς ἐνότητος καὶ ὁμονοίας**» «ἐν ὀνόματι αὐτοῦ τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ ἀπεφασίσαμεν...»¹³.

* * *

Τσελιγκάτα, Ἐκκλησία καὶ Κλεφτουργιὰ

Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα.

«**Τὰ** συστήματα τῶν Τσελιγκάτων τοῦ κορμοῦ τῆς Ρούμελης ἰδίως, ἀρχομένης ἀπὸ τῶν βουνῶν καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Μοναστηρίου, πολλαπλῶς καὶ πλουσιοπαρόχως ἐνισχύουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα...

Ἐντὸς τῶν συνθηκῶν τοῦ Τσελιγκάτου δὲν ἐξετράφη ἡ καλουμένη ἐθνικὴ φρουρὰ τῆς Ἑλλάδος, τῶν Κλεφτῶν, δηλαδὴ καὶ Ἀρματωλῶν;... **Καὶ** ἐὰν τὸ πνεῦμα τῆς Κλεφτουργιᾶς δὲν εἶχεν ἀνταπόκρισιν εὐμενῆ εἰς τὰς λαϊκὰς ομάδας, παρ' ὅλας τὰς ὀχλήσεις... ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιζήσει καὶ νὰ εὐδοκιμήσει;»¹⁴.

* * *

Κοινότητες καὶ Ἐπανάσταση τοῦ 1821

«**Εἰδικοὶ** ἱστορικοὶ λόγοι συνετέλεσαν ὥστε κατὰ τὴν Τουρκοκρατία νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ νὰ ἀκμάσει ὁ Κοινοτισμός. **Ἡ**

διαφορὰ θρησκείας καὶ γλώσσας, ἡ μορφή τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσιονομικοῦ συστήματος, πού ἀντιλαμβάνονταν τὶς κοινότητες τῶν ραγιαδῶν ὡς φορολογικὲς μονάδες, στὰ πλαίσια τῶν ὁποίων οἱ φορολογούμενοι εὐθύνονταν ἀλληλεγγύως, διευκόλυναν τὴν ἐσωστρεφῆ ἀνάπτυξη τῶν κοινοτήτων ἐπάνω σὲ βάσεις δημοκρατικὰς σὰν ἐστίες συντηρήσεως τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ»...

Ἀνδρέας Μιαούλης.

Οἱ κώδικες τῆς Μοσχοπόλεως καὶ τοῦ Μελένικου εἶναι ἔμπρακτῃ ἀπόδειξη τῆς ἐφαρμογῆς στὴν πράξη τῆς γενικῆς ρήτηρας τῆς κοινοτικῆς ἀλληλεγγύης, πού πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινοτικὴ ἀρετῆ.

Ο Κοινοτισμὸς μὲ τὶς διάφορες μορφές του (πολιτικὴ, θρησκευτικὴ, οικονομικὴ, στρατιωτικὴ) εἶχε κατορθώσει νὰ ὑποκαταστήσει τὸ Βυζαντινὸ Κράτος, πού εἶχε καταλυθεῖ (κατὰ τὴν Τουρκοκρατία) καὶ εἶχε πραγματοποιήσει αὐτὸ πού στὴν ἀρχὴ φαινόταν ἀκατόρθωτο: τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἔθνους. **Εἶχε** ἐξελιχθεῖ σὰν ἱστορικὸ φαινόμενο σὲ τέτοιο σημεῖο πληρότητας, ὥστε παρὰ τὸν πλουραλιστικὸ του χαρακτήρα, νὰ τείνει στὴν ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση ὑπὸ τὴν μορφή τῆς ὁμοσπονδιακῆς ἐνώσεως τῶν ἐπιμέρους κοινοτήτων σὲ Κράτος...».

Νικόλαος Πανταζόπουλος¹⁵

* * *

Ἐνορίες – Κοινότητες

«Ο **θεσμὸς** τῆς ἐνορίας βοήθησε ἰδιαίτερα τοὺς ναοὺς τῆς ὑπαίθρου νὰ δημιουργήσουν γεωργοοικονομικοὺς ὀργανισμοὺς, οἱ ὁποῖοι διαμόρφωσαν ἰδιαίτερο ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς. **Μὲ** τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ὑπόδουλος “λαὸς τοῦ Θεοῦ” κατόρθωσε μέσω τῆς Ἐνορίας καὶ τῶν ἱερῶν ναῶν ὄχι μόνο νὰ ἐπιβιώσει καὶ νὰ ἀναζωπυρωθεῖ πολιτικά, οικονομικά καὶ πολιτιστικά, ἀλλὰ καὶ νὰ διατηρήσει ἀκέραια τὴν ὀρθόδοξη πίστη του.

Οἱ ἱεροὶ ναοὶ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσαν μόνο τόπο λατρείας ἀλλὰ καὶ χῶρο συναθροίσεως τῶν ἐνοριτῶν πρὸς συζήτηση καὶ ἐπίλυση διαφόρων προβλημάτων.

Σ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ὁ Μαντῶ Μαυρογένους, πυρήνας τῆς συλλογικῆς δράσεως τῶν ὑπο-

Μαντῶ Μαυρογένους.

δούλων Ἑλλήνων ἦταν ἡ Ἐνορία – Κοινότητα. Ἡ ὀργάνωση τῆς Ἐνορίας κράτησε ἀρραγῆ τὴν συνοχὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πού ἀντιστάθηκε σθεναρὰ κατὰ τῶν κατακτητῶν...»¹⁶.

Πρωτ. Δημήτριος Βακάριος

* * *

Ἑλληνικός, κοινοτικός τρόπος παραγωγῆς

«Ἐπειδὴ... περισσότερο σὲ θεσμικὰ ὄργανα μικρῆς κλίμακας, τὶς «αὐτόνομες» κοινότητες...

Τὰ Ἀμπελάκια, τὰ Ζαγοροχώρια, ἡ Μοσχόπολη, οἱ ναυτικὲς κοινότητες τῶν νησιῶν καὶ τοῦ Γαλαξιδίου, ἡ Κοινότητα τῆς Σάμου, συνιστοῦν πολιτειακὲς μορφές πού ὑποκαθιστοῦν τὶς ἐλλείπουσες προστατευτικὲς κρατικὲς δομές.

Ανταποκρίνονται ἐξάλλου σὲ μία ἐμπορευματικὴ μὴ καπιταλιστικὴ παραγωγή...

Ἡ κοινοτικὴ μορφή ὀργάνωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀποτελεῖ, ὅπως τονίζει ὁ Πανταζόπουλος, τὴ «μικροπολιτικὴ πολιτειακὴ μορφή ἔκφρασης αὐτοῦ τοῦ «ἐταιριστικοῦ», μὴ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, στηριγμένου στὴ μικροϊδιοκτησία, τὴν δικτυακὴ διασύνδεση, τὶς «συντροφίες» καὶ τὶς συντεχνίες»^{16α}.

Γιώργος Καραμπελιάς
(1821, ἡ Παλιγγενεσία)

* * *

Γ) Φῶς Πίστewος καὶ Παιδείας πρὶν τὴν Ἐπανάσταση

Παναγία Τριάδα ἡμεῖς προσκυνοῦμεν

«**Τ**ὴν Παναγίαν Τριάδα ἡμεῖς οἱ εὐσεβεῖς Χριστιανοὶ πιστεύομεν καὶ προσκυνοῦμεν, αὐτὴ εἶναι ἀληθινὸς Θεὸς καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὴν τὴν Ἁγίαν Τριάδα ὅσοι λέγονται Θεὸς εἶναι δαίμονες...

Πάλιν ὡσὰν τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καὶ ὡσὰν τὴν ἄμμον τῆς θαλάσσης ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἔχυσαν τὸ αἷμα τους διὰ τὴν ἀγάπην τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ ἐπῆγαν εἰς τὸν Παράδεισον νὰ χαίρωνται καὶ νὰ εὐφραίνωνται πάντοτε...»¹⁷.

Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς
(1714-1779)

* * *

Φυσικόν μας εἶναι νὰ ἀγαποῦμεν τοὺς ἀδελφούς μας

«**Φυσικόν** μας εἶναι νὰ ἀγαποῦμεν τοὺς ἀδελφούς μας, διατὶ εἴμαστε μιᾶς φύσεως, ἔχομε ἓνα βάπτισμα, μίαν πίστιν, τὰ Ἀχραντα Μυστήρια μεταλαμβάνομεν, ἓνα Παράδεισον ἐλπίζομεν νὰ ἀπολαύσωμεν...

Χίλιες χιλιάδες καλὰ νὰ κάμωμεν, ἀδελφοί μου, νηστεῖες, προσευχές, ἐλεημοσύνες, καὶ τὸ αἷμα μας νὰ χύσωμεν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ μας, ἀνίσως καὶ δὲν ἔχωμεν αὐτὲς τὶς δύο ἀγάπες, ἀλλὰ ἔχομεν μῖσος καὶ ἔχθραν εἰς τοὺς ἀδελφούς μας, ὅλα ἐκεῖνα τὰ καλὰ, ὅπου ἐκάμαμεν, τοῦ Διαβόλου εἶναι καὶ εἰς τὴν Κόλασιν πηγαίνομεν»¹⁸.

Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς
(1714-1779)

* * *

Να χύσωμεν τὸ αἷμα μας... διὰ τὴν ἀγάπην

«**Τέτοιον** γλυκύτατον Θεὸν καὶ τέτοιον γλυκύτατον αὐθέντην καὶ δεσπότην δὲν πρέπει καὶ ἔμεῖς νὰ τὸν ἀγαποῦμεν καί, ἂν τύχη ἀνάγκη, νὰ χύσωμεν καὶ τὸ αἷμα μας χιλιάδες φορὲς διὰ τὴν ἀγάπην του καθὼς τὸ ἔχυσεν καὶ ἐκεῖνος διὰ τὴν ἀγάπην μας;»¹⁹.

Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς
(1714-1779)

* * *

«Τὸ Γένος μας εἶναι Ἑλληνικόν»

«Τὰ παιδιά σας νὰ μαθαίνουν Ἑλληνικά»

«**Ἔνας** ἄνθρωπος, ἀδελφοί μου, ὅπου φυλάει τὰ προστάγματα τοῦ Θεοῦ, γίνεται σοφὸς καὶ ἀνδρεῖος καὶ δὲν φοβᾶται ὅλον τὸν κόσμον».

- «**Ἀπὸ** τὸ σχολεῖον μαθαίνουμε τι εἶναι Θεός, τι εἶναι Ἁγία Τριάς, τι ἄγγελος... ἀρετή... τι εἶναι ψυχὴ... τι εἶναι κορμί, τὰ πάντα ἀπὸ τὸ σχολεῖο τὰ μανθάνομεν».

- «**Νὰ** σπουδάσετε καὶ ἐσεῖς, ἀδελφοί μου, νὰ μανθάνετε γράμματα... νὰ σπουδάσετε

Ὀδυσσεὺς Ἀνδρουτσός. τὰ παιδιά σας νὰ μανθάνουν ἑλληνικά, δι-

ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησία μας εἶναι εἰς τὴν ἑλληνικὴν... (καὶ τὸ Γένος μας εἶναι ἑλληνικόν)»²⁰.

Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλὸς
(1714-1779)

* * *

«Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσι»

«**Αὐτὸ** τὸ Γένος ἀγαπᾷ τὴν σοφίαν· εἶναι σὰ φυσικὸ σὲ αὐτοὺς ἢ φιλοσοφία. **Τὸ** λέγει ὁ Παῦλος: **Οἱ** Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσι... **Τὸ** λοιπὸν ἀπὸ τί προέρχεται καὶ ὑστερεῖται τὴν σοφίαν; **Βέβαια**, ἀπὸ τὴν σκλαβιά...»

Μέ δάκρυα νὰ τρῶνε τὸ ψωμί τους, καὶ με ἀναστεναγμοὺς νὰ κάνουν τὸν σταυρὸν τους σὰ θὰ φᾶνε.

Μέγα τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος!...»²¹.

Ἰωάννης Πρίγκος
(1725-1789)

* * *

Βιβλιοθήκη γιὰ τοὺς νέους τῆς Πατρίδος

«**Νὰ** γένει σὰν μικρὴ βιβλιοθήκη διὰ ὠφέλειαν καὶ προκοπὴν στοὺς νέους τῆς πατρίδος μας, ὅπου με αὐτὰ τὰ φιλοσοφικὰ καὶ ἱστορικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, παραδίδουν σὲ ὅλα τὰ σχολεῖα τὰ μαθήματα τόσον εἰς τὸ γένος μας, ὡσὰν καὶ στὰ ἄλλα γένη ὅπου εἶναι στὴν Εὐρώπην.»

Καὶ νὰ δώσει ὁ Θεὸς νὰ προξενήσουν καλὸ...

με τὴν σπουδὴ στολίζομε τὰ ἦθη μας καὶ ἐρευνῶντας τὰς Γραφὰς καθὼς λέγει ὁ Κύριος, εὐρίσκομε τι νὰ κάμωμε καὶ πῶς νὰ πολιτευτοῦμε σὲ τούτην τὴν ζωὴν τὴν πρόσκαιρον διὰ νὰ ἀπολαύσωμεν τὰ αἰῶνια ἀγαθὰ στὴν αἰῶνιον ζωὴ...»²².

Ἰωάννης Πρίγκος
(1725-1789)

* * *

Ἰερὰ καὶ ἑλληνικὰ μαθήματα

«Τιμιώτερον... σοφία καὶ παιδεία καὶ διδασκαλία»

«**Οὐδὲν** ἄλλο τιμιώτερον καὶ ὠφελιμώτερόν ἐστιν ἐν τῷ παρόντι βίῳ... τῆς σοφίας καὶ παιδείας καὶ διδασκαλίας, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος ὁ λόγῳ τετιμημένος... τελειοῦται... κτώμενος τὴν γνῶσιν τῶν γραμμάτων καὶ τὴν σοφίαν, γίνεται ὁμοίος κατὰ

τὸ δυνατόν τῷ Θεῷ...

Ἐκ μέσης ψυχῆς εὐχόμεθα τοῖς συνεργουσί και βοηθοῦσι και ἐλεοῦσι τὰ τοιαῦτα φροντιστήρια (ἀνώτερα σχολεῖα) και κοινὰ σχολεῖα, τόσον τῶν ἱερῶν γραμμάτων ὅσον και τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων»²³.

Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Ε΄ (1745-1821)
και Ἱερά Σύνοδος (1807)

* * *

Δ) Για τὴν Ἐλευθερία και τὴν Δικαιοσύνη

Ἐλευθερία γιὰ τὸ Γένος

«**Θεέ μου...** νὰ ἐλευθερωθοῦνε οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ τὴν τυραννία και δυναστεία τοῦ Τούρκου, διὰ νὰ βασιλεύει ἡ δικαιοσύνη... και νὰ εἶναι βέβαιος ὁ καθένας εἰς τὴν ζωὴν του...».

«**Νὰ** σηκωθεῖ τινὰς ἀπὸ τὸ Γένος, νὰ τὸν ἀκολουθήσουν οἱ ὁμογενεῖς, νὰ κάνουν τὸ βολετό τους νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπατοί της μὲ τὴν βοήθεια πρῶτον τοῦ Θεοῦ και ὕστερον τινος βασιλέως ὁμοπίστου ὡς εἶναι ἡ Ρουσία...»²⁴.

Ἰωάννης Πρίγκος
(1725-1789)

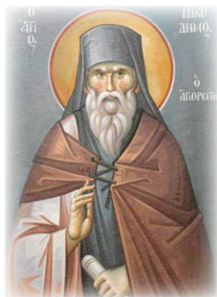
* * *

Μάρτυρες ὑπομονῆς και ἐλευθερίας, γενναῖον στράτευμα τῆς Ἁγίας Τριάδος

«**Πῶς** δὲν εἶναι πρέπον νὰ εὐχαριστῆ τινὰς τὸν Θεὸν βλέποντας ὑποκάτω εἰς τὸν σκληρὸν ζυγὸν και τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν νῦν κρατούντων τόσους ἀθλητάς; οἱ ὅποιοι διὰ νὰ φυλάξουν τὴν ἐλευθερίαν και εὐγένειαν τῆς χριστιανικῆς ἡμῶν πίστεως... παρέδωκαν προθύμως τὸν ἑαυτὸν τους εἰς τὸν θάνατον;...».

«**Οἱ** νέοι οὗτοι Μάρτυρες εἶναι θάρρος και παρακίνηση, εἰς τὸ νὰ τοὺς μιμοῦνται διὰ τοῦ ἔργου και ὅλοι οἱ ἄλλοι χριστιανοί... «Τιμὴ Μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος».

«**Ὡ** νέοι τοῦ Χριστοῦ ἀθληταὶ και Μάρτυρες, γενναϊότατον στράτευμα τῆς Ἁγίας Τριάδος οἱ διαπρύσιοι κήρυκες τῆς θεο-

τητας τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν διαλαληταὶ καρτερόψυχοι... νικη-
ταὶ καὶ τροπαιοῦχοι τῶν τριῶν μεγάλων ἐχθρῶν σαρκὸς καὶ
κόσμο καὶ κοσμοκράτορος»²⁵.

Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης
Νέο Μαρτυρολόγιο

* * *

Λόγοι ἐλευθερίας καὶ ἀνδρείας

«**Κάλιο** γιὰ τὴν Πατρίδα κανένας νὰ χαθῆ ἢ νὰ κρεμάσῃ
φούντα γιὰ ξένον στοῦ σπαθί».

Θούριος

«**Ἐκ** τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπὴ μὲ τὴν ὁποίαν
λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη».

Τὰ Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου

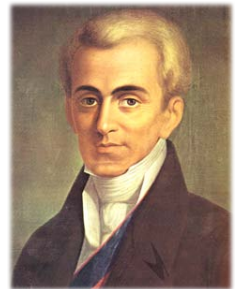
«**Οἱ** Ἕλληνες ἀπαρνοῦνται καὶ δὲν δί-
δουν ὑποδοχὴν καὶ περιποίησιν εἰς τοὺς
τυράννους»²⁶.

Σύνταγμα – Ρήγας Βελεστινλῆς
(1757-1793)

* * *

Καπετάνιοι τραγουδοῦν «κλέφτικα τραγούδια»

«**Ὁ σεβ.** Ἰγνάτιος, ὁ στρατηγὸς Παπαδόπουλος καὶ ἐγὼ
ἤμασταν περικυκλωμένοι ἀπὸ Ἕλληνες
καπετάνιους, ὅπως ὁ συνετὸς καὶ γενναῖος
Μπότσαρης, ὁ ὑπερήφανος Κατσαντώνης
καὶ πολλοὶ ἄλλοι ὄπλαρχηγοί... **Τὸ** μεση-
μέρι παρέθεσα γεῦμα σὲ ὄλους, πὺν θύμιζε
τὰ συμπόσια, τῶν ἡρώων, πὺν περιγράφει
ὁ Ὅμηρος. **Ἐ**πηκολούθησε μουσικὴ, κλέφτι-
κα ἠρωϊκὰ τραγούδια καὶ χορὸς...» (1807)²⁷.

Ἰωάννης Καποδίστριας

* * *

«Μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος»

Προκήρυξη Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, 24.2.1821

«**Ἦ** ἀνδρεῖοι καὶ μεγαλόψυχοι Ἕλληνες... ἄς σχηματη-
σθοῦσιν φάλαγκες ἔθνικαί... τὰ Ἑλληνικὰ πλοῖα... θέλουσι

σπείρει εις ὄλους τοὺς λιμένας τοῦ τυράννου... τὸν θάνατον...

Εἶναι καιρὸς νὰ ἀποτινάξωμεν τὸν ἀφόρητον τοῦτον ζυγόν, νὰ ἐλευθερώσωμεν τὴν Πατρίδα... νὰ ὑψώσωμεν τὸ σημεῖον, δι' οὗ πάντοτε νικῶμεν· λέγω τὸν Σταυρὸν καὶ οὕτω νὰ ἐκδικήσωμεν τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ὁρθόδοξον ἡμῶν πίστιν...

Τὸ Ἔθνος συναθροιζόμενόν θέλει ἐκλέξει τοὺς Δημογέροντάς του, καὶ εἰς τὴν ὑψιστον ταύτην Βουλὴν θέλουσιν ὑπέικει (θὰ ὑπόκεινται) ὅλαι μας αἱ πράξεις...

Ἄς κινηθῶμεν λοιπὸν μὲ κοινὸν φρόνημα, οἱ πλούσιοι ἄς καταβάλωσι μέρος τῆς ἰδίας περιουσίας, οἱ ἱεροὶ ποιμένες ἄς ἐμψυχώσωσιν τὸν λαὸν μὲ τὸ ἴδιόν των παράδειγμα καὶ οἱ πεπαιδευμένοι ἄς συμβουλευσωσι τὰ ὠφέλιμα...»²⁸.

* * *

Μακρυγιάννη

Ἐμπειρίες καὶ πίστη στὴν Ὁρθοδοξία καὶ τὸν Ἑλληνισμὸ

- **Οἱ νέοι** Ἕλληνες εἶναι «ἀπόγονοι τῶν παλιῶν Ἑλλήνων».

«**Θυσίασαν** τὴ ζωὴ τους καὶ τὴν κατάστασίν τους δι' αὐτεῖν τὴν Ὁρθόδοξον θρησκείαν καὶ δι' αὐτεῖν τὴν ματοκυλισμένην μικρὴ τους Πατρίδα».

(Ἀπομνημονεύματα)

- **«Οἱ** πρῶτοι «ἀγαθοί, δίκαιοι τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας, γενναῖοι ὑπερασπισταὶ τῆς λευτεριάς» (σ. 339). **Οἱ Ἅγιοι** «εἶχαν πρῶτα ἀρετὴ ἠθική», ἔγιναν «καλοὶ χριστιανοὶ ὀρθόδοξοι θεολόγοι καὶ καλοὶ φιλόσοφοι» καὶ μὲ τὴ φῶτιση τοῦ Θεοῦ «πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἅγιοι»²⁹. (Ὁράματα...)

Γρηγόριος Δικαῖος
(Παπαφλέσσας).

* * *

Ε) Στὴν Λατρεία: ὕμνοι καὶ λόγοι καρτερίας καὶ ἐλευθερίας ἀκούμενοι ἀπὸ τοὺς ὑπόδουλους

«**Παναγία** Τριάς, ἐλέησον ἡμᾶς. Κύριε ἰλάσθητι ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν, Δέσποτα, συγχώρησον τὰς ἀνομίας ἡμῖν, ἐπίσκεψαι καὶ ἴασαι τὰς ἀσθενείας ἡμῶν, ἔνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, Κύριε, ἐλέησον, Κύριε, ἐλέησον, Κύριε, ἐλέησον».

* * *

Πορεία ἐξόδου καὶ λυτρώσεως

«**Υγρὰν** διοδεύσας ὡσεὶ ξηράν, καὶ τὴν Αἰγυπτίαν μοχθηρίαν διαφυγών, ὁ Ἰσραηλίτης ἀνεβόα: Τῷ λυτρωτῇ καὶ Θεῷ ἡμῶν ἄσωμεν».

«**Δέσποινα**, πρόσδεξαι τὰς δεήσεις τῶν δούλων σου καὶ λύτρωσαι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἀνάγκης καὶ θλίψεως».

«**Ἐξελοῦ** με ἐκ τῶν ἐχθρῶν μου, Κύριε, ὅτι πρὸς σὲ κατέφυγον· δίδαξόν με τοῦ ποιεῖν τὸ θέλημά Σου, ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεός μου».

«**Ἐν** τῇ δικαιοσύνῃ σου ἐξάξεις ἐκ θλίψεως τὴν ψυχὴν μου καὶ ἐν τῷ ἐλέει σου ἐξολοθρεύσεις τοὺς ἐχθρούς μου».

«**Τὴν** ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν κοινωνίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος αἰτησάμενος, ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν, Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα». (Θεία Λειτουργία)

«**Τῇ** ὑπερμάχῳ Στρατηγῷ τὰ νικητήρια, ὡς λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν, εὐχαριστήρια ἀναγράφω σοι ἡ Πόλις σου, Θεοτόκε.

Ἀλλ' ὡς ἔχουσα τὸ κράτος ἀπροσμάχητον, ἐκ παντοίων με κινδύνων ἐλευθέρωσον, ἵνα κράζω σοι Χαῖρε Νύμφη, ἀνύμφευτε».

«**Σῶσον**, Κύριε, τὸν λαόν σου καὶ εὐλόγησον τὴν κληρονομίαν σου, νίκας τοῖς βασιλεῦσι κατὰ βαρβάρων δωρούμενος καὶ τὸ σὸν φυλάττων διὰ τοῦ Σταυροῦ σου πολίτευμα»³⁰.

Μάρκος Μπότσαρης.

* * *

ς) Οί Ἀρχιερεῖς καὶ τὸ Εἰκοσιένα (1821)

Πορεία ἐξόδου καὶ λυτρώσεως

«...Οἱ Ὀρθόδοξοι Πατριάρχες καὶ ἀρχιερεῖς ἀναδείχθηκαν οἱ μόνοι συνήγοροι καὶ ὑπερασπιστὲς τοῦ ἀπλοῦ ἀνώνυμου καὶ ἀγενεαλόγητου λαοῦ...

1. Κατὰ τὸ 1821

α) Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο: Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπὲς ἢ Ἐπισκοπές: 171

β) Μητροπόλεις λοιπῶν Πατριαρχείων καὶ Ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου: 12

Σύνολο: 183.

Κωνσταντῖνος Κανάρης.

2. Ἀρχιερεῖς καὶ Φιλικὴ Ἐταιρεία

«Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν 195-200 ἀρχιερέων, πὺν διαπιστώθηκε ὅτι ὑπῆρχαν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους σ' ὀλόκληρο τὸ Ὄθωμανικὸ κράτος ὑπάρχουν ἀδιαμφισβήτητες μαρτυρίες ὅτι εἶχαν μνηθεῖ στὴ Φ.Ε. τουλάχιστον (οἱ παρακάτω) 81 ἀρχιερεῖς...».

3. Ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοὶ στὸν Ἀγῶνα

Θ. Σιμόπουλος: «Ἄνευ τῆς συμμετοχῆς, τῆς συμπαραστάσεως καὶ τῆς συμπράξεως τοῦ ἱεροῦ κλήρου δὲν θὰ εὐδοῦντο τὰ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος».

Φωτάκος: «Εἰς τὴν Ἐπανάστασιν πρῶτος ὁ κλῆρος ἐφάνη εἰς τὸν ἀγῶνα μὲ τὸν σταυρὸν καὶ μὲ τὴν σπάθην εἰς τὰς χεῖρας».

«Οἱ ἀρχιερεῖς τῆς καὶ ἅπας ὁ λοιπὸς κλῆρος... αὐθόρμητος ἐκινήθη... καὶ πρῶτος ἔλαβε τὰ ὄπλα».

«Ἐν διαστήματι τῆς Ἐπανάστασεως πολυαὶ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος ἐστερηθήσαν τοὺς Ἀρχιερεῖς τους, θυσιασθέντας τοὺς περισσοτέρους εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀγῶνας» (ἀπὸ Θ. Στράγκα).

α) «Ἐλαβαν ἐνεργὸ μέρος στὸν ἀγῶνα»:

- Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο: 20

- Ἀπὸ τὴν Στ. Ἑλλάδα: 7

- Ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου: 9

- Ἀπὸ τίς ἄλλες περιοχὲς (Θεσσαλία, Ἥπειρο, Μακεδονία, Θράκη, Μ. Ἀσία) συμ-

Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός.

πράττων: 25

- Επίσης θυσιάστηκαν ἢ βασανίστηκαν (7+5) 12 Σύνολον: μαρτυροῦνται 73

β) Επίσης ἔγιναν μάρτυρες λόγω τῆς Ὁρθοδοξίας (μὲ φυλακίσεις καὶ βασανιστήρια) τουλάχιστον: 43

γ) Καὶ ἄλλοι θυσιάστηκαν: 45

Γενικὸ ποσοστό: ἀγωνιστῶν, μαρτύρων καὶ θυμάτων ἱεραρχῶν: 80% ³¹

(*) Ἐφημερ. «Χριστιανική», ἀριθμ. φ. 959/21.3.2016. • Ἐπιμέλ. ἡμετ.

1. Ν. Τωμαδάκη (1953), Περί τῆς Ἀλώσεως τῆς Κων/λεως.
2. Π. Ζιώγα (1982), Προβλήματα Παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας.
3. Ν. Εὐσταθιάδης (1981), Τὰ τραγούδια τοῦ Ποντιακοῦ Λαοῦ.
4. Π. Ζιώγα (1982), ὁ.π.
5. Κ. Σκουτέρη (1971), Κείμενα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.
6. Π. Ζιώγα (1982), ὁ.π.
7. Ἀπ. Βακαλόπουλου (1964), Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Β', Τουρκοκρατία (1453-1669).
8. Ἀπ. Βακαλόπουλου (1964), ὁ.π.
9. Κ. Δημαρᾶ (1949), Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας.
10. Ε. Θεοδώρου (1969).
11. Κ. Σκουτέρη (1971), ὁ.π.
12. Μ. Καλινδέρη (1973), Αἱ συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας.
13. Μ. Καλινδέρη (1973), ὁ.π.
14. Μ. Καλινδέρη (1973) ὁ.π.
15. Ν. Πανταζόπουλου (1993) ὁ ἑλληνικὸς Κοινοτισμὸς καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Παράδοση.
16. Πρωτ. Δημητρίου Βακάρου, Συλλ. τ. «ΕΝΟΡΙΑ».
- 16α. Γ. Καραμπελιά (2015), 1821, Παλιγγενεσία.
17. Ἰ. Μενούνου (1979) Ἄγ. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές.
18. Ἰ. Μενούνου (1979) ὁ.π.
19. Ἰ. Μενούνου (1979) ὁ.π.
20. Ἰ. Μενούνου (1979), ὁ.π.
21. Κ. Σκουτέρη (1971), ὁ.π.
22. Κ. Σκουτέρη (1971), ὁ.π.
23. Πρωτ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ (1988), Τουρκοκρατία.
24. Κ. Σκουτέρη (1971), ὁ.π.
25. Κ. Σκουτέρη (1971), ὁ.π.
26. Δ. Καραμπελόπουλου (2000), Ἐπαναστατικὰ τοῦ Ρ. Βελεστινῆ.
27. Ελ. Κούκκου (1988), Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας.
28. ΕΚΔ. ΑΘΗΝΩΝ (1975), Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση.
29. Στρατ. Μακρυγιάννη (χ.χ.τ.), Ἀπομνημονεύματα καὶ «Ὁράματα καὶ θάματα».
30. Ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἐκκλησίας.
31. Πέτρου Γεωργαντζῆ (2011), Οἱ Ἀρχιερεῖς καὶ τὸ Εἰκοσιένα (1821).